

Modern Dönem Hint Alt Kıtasında Dinî Hareketler: Gulâm Ahmed

Pervîz ve Tulu-i İslâm Örneği

Farrukh ASLAM | ORCID: [0000-0002-4199-0042](https://orcid.org/0000-0002-4199-0042)

Doktora Öğrencisi | Sorumlu Yazar | farrukhaslam2012@gmail.com

Ondokuz Mayıs Üniversitesi | ROR ID: [028k5qw24](https://ror.org/028k5qw24)

İlahiyat Fakültesi | Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Samsun | Türkiye

İbrahim Hakkı İNAL | ORCID: [0000-0001-6115-5864](https://orcid.org/0000-0001-6115-5864)

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | ibrahim.inal@omu.edu.tr

Ondokuz Mayıs Üniversitesi | ROR ID: <https://ror.org/028k5qw24>

İlahiyat Fakültesi | İslam Mezhepleri Anabilim Dalı

Samsun | Türkiye

Öz

Hint Alt Kıtası, İslam dünyasının en kalabalık Müslüman nüfusuna ev sahipliği yapan bölgedir. Sömürge dönemi ve sonrasında bu coğrafyada pek çok dinî akım ve fikir hareketi ortaya çıkmıştır. Söz konusu hareketler; modernlik, sömürgecilik ve İslam kimliğinin yeniden inşası gibi temel sorunlara farklı yanıtlar üretmiştir. Diyûbendî, Barelvi, Ehl-i Hadis ve Cemaat-i İslâmî gibi akımlar bu bağlamda öne çıkarken, modernist bir çizgide değerlendirilebilecek olanların en özgünü Tulu-i İslâm hareketidir. Hareketin kurucusu Gulâm Ahmed Pervîz (ö. 1985), Kur'an merkezli bir din anlayışını esas alarak hadis geleneğini, tasavvufu ve mezhep yapılanmalarını eleştirel bir bakışla yeniden sorgulamıştır. Muhammed İkbâl'in (ö. 1938) fikrî mirasından beslenen Pervîz, Pakistan'ın kuruluş sürecinde Muhammed Ali Cinnah'ın (ö. 1948) yanında etkin bir rol üstlenmiştir. Pervîz'in en tartışmalı tutumu hadis geleneğine yönelik eleştirisidir; ona göre dinin tek bağlayıcı kaynağı Kur'an olup hadisler bu statüye sahip değildir. Bu yaklaşım, geleneksel ulema çevrelerinde sert tepkilere ve tekfir süreçlerine yol açmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; Urduca, İngilizce ve Türkçe kaynaklar taranmıştır. Çalışma, Pervîz'in fikrî gelişimini, Pakistan'ın kuruluş sürecindeki rolünü, hadis eleştirisini, Kur'an merkezli metodolojisini ve hareketin kurumsal yapısını kapsamlı biçimde ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmada ayrıca hareketin, Hint Alt Kıtası'ndaki diğer dinî cemaatler—Diyûbendî, Barelvi, Cemaat-i İslâmî, Ehl-i Hadis—arasındaki konumu da değerlendirilmektedir. Türkiye akademisinde bu alana yönelik çalışmaların son derece sınırlı olduğu göz önüne alındığında, mevcut çalışma söz konusu boşluğu gidermeye yönelik kapsamlı bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Mezhepler Tarihi, Hint Alt Kıtası, Gulâm Ahmed Pervîz, Tulû-i İslâm, Hadis Eleştirisi, Hatm-i Nübüvvet.

Atıf Bilgisi

Aslam, Farrukh - İnal, İbrahim Hakkı. “Modern Dönem Hint Alt Kıtasında Dinî Hareketler: Gulâm Ahmed Pervîz ve Tulu-i İslâm Örneği”. *Akademik-Us* 19 (Mayıs 2026), 157-182.

[https://doi.org/ DOI: 10.70971/akademikus.1927682](https://doi.org/DOI: 10.70971/akademikus.1927682)

Geliş Tarihi	11.04.2026
Kabul Tarihi	30.05.2026
Yayın Tarihi	31.05.2026
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma Dr. İbrahim Hakkı İnal danışmanlığında 2021 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde tamamladığımız Hint Alt Kıtasında Dini Akımlar: Tulu-i İslâm Örneği başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.
Yapay Zeka Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Yazar Katkıları	Araştırmanın Tasarımı: Veri Toplanması: Araştırma- Veri Analizi – Doğrulama: Makalenin Yazımı: Metnin Geliştirilmesi ve Tashihi: Yazar-1 (%60) – Yazar-2 (%40) Yazar-1 (%70) – Yazar-2 (%30) Yazar-1 (%70) – Yazar-2 (%30) Yazar-1 (%70) – Yazar-2 (%30) Yazar-1 (%60) – Yazar-2 (%40)
Benzerlik Taraması	İntihal.net ile yapıldı.
Etik Bildirim	ilahiyatdergisi.etik@artvin.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Religious Movements in the Modern Indian Subcontinent: The Case of Ghulam Ahmed Pervez and Tolu-e Islam

Farrukh ASLAM | ORCID: [0000-0002-4199-0042](https://orcid.org/0000-0002-4199-0042)

PhD Student | Corresponding Author | farrukhaslam2012@gmail.com

Ondokuz Mayıs University | [ROR ID: 028k5qw24](https://ror.org/028k5qw24)

Faculty of Theology | Department of Philosophy and Religious Sciences

Samsun | Turkey

Ibrahim Hakki INAL | ORCID: [0000-0001-6115-5864](https://orcid.org/0000-0001-6115-5864)

Assist. Prof. Dr. | Author | ibrahim.inal@omu.edu.tr

Ondokuz Mayıs University | ROR ID: [028k5qw24](https://ror.org/028k5qw24)

Faculty of Theology | Department of Islamic Sects

Samsun | Turkey

Abstract

The Indian Subcontinent is the region that hosts the largest Muslim population in the Islamic world. During and after the colonial period, numerous religious movements and intellectual currents emerged in this geography. These movements produced different responses to fundamental issues such as modernity, colonialism, and the reconstruction of Islamic identity. While movements such as the Deobandi, Bareilvi, Ahl al-Hadith, and Jamaat-e-Islami stand out in this context, one of the most distinctive among those that can be described as modernist is the Tulu-e-Islam movement. The founder of the movement, Ghulam Ahmed Parwez (d.1985), adopted a Qur'an-centered understanding of religion and critically re-examined the hadith tradition, Sufism, and sectarian structures. Influenced by the intellectual legacy of Muhammad Iqbal (d.1938), Parwez also played an active role alongside Muhammad Ali Jinnah (d.1948) during the process of Pakistan's establishment. One of Parwez's most controversial positions is his critique of the hadith tradition; according to him, the Qur'an is the only binding source of religion, while hadith does not possess such authority. This approach provoked strong reactions from traditional scholarly circles and led to processes of excommunication (takfir). This study adopts a qualitative research method and is based on the examination of primary and secondary sources in Urdu, English, and Turkish. It aims to comprehensively analyze Parwez's intellectual development, his role in the founding process of Pakistan, his critique of hadith, his Qur'an-centered methodology, and the institutional structure of the movement. In addition, the study evaluates the position of the movement among other religious communities in the Indian Subcontinent—namely Deobandi, Bareilvi, Jamaat-e-Islami, and Ahl al-Hadith. Considering the limited number of studies on this subject in Turkish academia, this research seeks to make a substantial contribution to filling this gap.

Keywords

History of Islamic Sects, Ghulam Ahmed Pervez, Tulu-i Islam, Indian Subcontinent, Hadith Criticism, Finality of Prophethood.

Citation

Aslam, Farrukh - İnal, İbrahim Hakkı. "Religious Movements in the Modern Indian Subcontinent: The Case of Ghulam Ahmed Pervez and Tolu-e Islam". *Akademik-Us* 19 (May 2026), 157-182.

[https://doi.org/ DOI: 10.70971/akademikus.1927682](https://doi.org/DOI:10.70971/akademikus.1927682)

Date of Submission	11.04.2026
Date of Acceptance	30.05.2026
Date of Publication	31.05.2026
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This study has been prepared based on the master's thesis titled "Religious Movements in the Indian Subcontinent: The Example of Tulu-i Islam," which we completed in 2021 under the supervision of Dr. İbrahim Hakkı İnal. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Ethics Committee Approval	This study does not require ethics committee approval, as it is based on data obtained through literature review and previously published sources.
AI Disclosure	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the authors in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Author Contributions	Conceptualization: Yazar-1 (%60) – Yazar-2 (%40) Data curation: Yazar-1 (%70) – Yazar-2 (%30) Investigation-Analysis-Validation: Yazar-1 (%70) – Yazar-2 (%30) Writing: Yazar-1 (%70) – Yazar-2 (%30) Review&Edition: Yazar-1 (%60) – Yazar-2 (%40)
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.net
Conflicts of Interest	The authors has no conflict of interest to declare.
Complaints	ilahiyatdergisi.etik@artvin.edu.tr
Grant Support	The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Hint Alt Kıtası, İslâm'la çok erken dönemde tanışmış ve bu tanışmanın ardından asırlarca süren köklü bir dinî geleneği bünyesinde barındırmıştır. Hanefî fıkıh geleneğinin, Maturîdî akidesinin ve çeşitli tarikatların bu topraklarda derin kökler salmasında hem fetihlerin hem de gönülleri fetheden mutasavvıfların belirgin rolleri olmuştur. Hint Alt Kıtası, köklü bir dinî birikime sahip olmakla birlikte, 19. yüzyıldan itibaren İngiliz sömürgeciliğinin oluşturduğu siyasi ve toplumsal baskı ortamına maruz kalmış; bu durum, bölgede çeşitli dinî reform ve yenileme hareketlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Aşağıda ele alınan dinî hareketlerin büyük bölümü, İslam ile modernite arasındaki ilişkinin mahiyetine dair farklı yaklaşımlar geliştirmiştir. Diyûbendî hareketi, geleneksel medrese eğitimini yeniden güçlendirerek İslam kimliğini korumayı; Ehl-i Hadis akımı, Kur'an ve sahih hadis dışındaki her şeyi reddederek saf ve arî bir İslam anlayışına ulaşmayı; Barelvî ekolü,¹ tasavvuf anlayışını ve Peygamber sevgisini merkezde tutmayı tercih etmiştir. Cemaat-i İslâmî² ise Mevdûdî'nin³ (ö. 1979) önderliğinde İslam'ı bütüncül bir siyasi-ideolojik sistem olarak yeniden yorumlamıştır. Bu tablo içinde Tulû-i İslâm hareketi özgün bir yerde durmaktadır: Moderniteyle yüzleşmeye çalışan, mezhep ve tarikat yapılanmalarını reddeden ve dinin tek geçerli kaynağı olarak yalnızca Kur'an'ı esas alan bir çizgiyi benimsemiştir. Bu çalışmanın odağında, Tulû-i İslâm hareketinin kurucusu Gulâm Ahmed Pervîz (ö. 1985) yer almaktadır. Pervîz, filoloji, Kur'an yorumu, siyaset felsefesi ve ekonomi gibi birbirinden farklı alanlara uzanan geniş bir fikrî üretime sahiptir. Geleneksel medrese çevrelerinden büyük tepki gören görüşleri, aynı zamanda üniversite gençliği ve aydın kesimler arasında geniş bir kitle tarafından benimsenerek etkisini sürdürmüştür. Türkiye'de ya da Türk akademisinde Hint Alt Kıtası dinî hareketlerine yönelik çalışmalar sınırlı düzeydedir. Buna karşılık, dünyanın en kalabalık Müslüman nüfusuna ev sahipliği yapan bu coğrafyada üretilen fikrî birikimin, İslam düşüncesi tarihi açısından büyük bir önemi vardır. Bu çalışma, söz konusu boşluğu kısmen doldurmayı hedeflemekte, Gulam Ahmed Pervîz'in hayatını, eserlerini, temel görüşlerini ve hareketinin tarihsel konumunu akademik bir perspektiften bütüncül biçimde incelemeyi amaçlamaktadır.

Gulâm Ahmed Pervîz ve Tulû-i İslâm hareketi üzerine yapılmış akademik çalışmalar, Urduca, İngilizce ve Türkçeden oluşan üç ayrı dil havuzunda dağınık biçimde yer almaktadır. Bu üç alan arasında derin bir asimetri göze çarpmaktadır. Urduca ve İngilizce literatür nicelik açısından oldukça zenginken, Türkçe akademik çalışmalar sınırlıdır.⁴

¹ Muhammad Masharib Shah Syed, *Pakistan'daki Diyubendî ve Barelvî Ekolleri Arasındaki Hadise Dayalı Tartışmalar* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 120.

² Gülşen Yağır Ahmetoğlu, *Tarihsel Süreçte Cemâat-i İslâmî* (İstanbul: Şiar Yayınları, 2019), 45; a.mlf., "Pakistan'da Cemâat-i İslâmî Algısı (İslâmâbâd Örneği)", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/2 (Aralık 2022), 550.

³ Gülşen Yağır Ahmetoğlu - Ahmet Bağlıoğlu, "Cemâat-i İslâmî'de Siyaset Üzerine Yapılan Mülâhazaların Mevdûdî Perspektifinden İncelenmesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2021), 110.

⁴ Abdülhamit Birişik, "Hint Kıtasında Batı Sömürgeciliği Karşısında İslami Fikir Akımları", *Tohum Dergisi* 3/19

Urduca literatürün temel taşını, Pervîz'in yakın çalışma arkadaşı Muhammed Ömer Daraz'ın kaleme aldığı Dolat-ı Pervîz adlı biyografik eser oluşturmaktadır.⁵ Bu çalışma; Pervîz'in hayatını, eserlerini ve fikrî gelişimini birinci elden tanıklıklarla aktarmakta olup hareketin iç perspektifini yansıtmaya bakımından vazgeçilmez bir kaynaktır. 1935'ten günümüze kesintisiz yayımlanan Tulû-i İslâm dergisi de birincil bir kaynak niteliği taşımaktadır; dergide Pervîz'in makaleleri, okuyucu mektupları ve hareket içi tartışmalar yer almaktadır.⁶ Hareketin günümüzdeki temel ilkelerini ortaya koyan belge ise Nisan 2018 tarihli "Tulû-i İslâm ke Makâsad" bildirisi'dir.⁷ Pervîz'in kendi eserleri de—başta *Makâm-ı Hadis* ve *Hatm-ı Nübüvvet Aor Tahrik-i Ahmediyet* olmak üzere—yalnızca görüşlerini değil, kendisine yöneltilen itirazlara verilen yanıtları da barındıran temel birincil kaynakları oluşturmaktadır.⁸

Eleştirel Urduca literatürü iki ana eksen üzerinde şekillenmektedir. Birincisi, Karaçi'deki Medrese Arabiye İslami Büyük Camii koordinasyonunda bine yakın âlimin imzaladığı "Ulema'nın Müşterek Fetvası"dır; bu fetva Pervîz'in görüşlerini maddeler halinde sıralayarak küfür hükmünü kayıt altına almakta ve geleneksel ulemanın konuya bakışını sistematik biçimde yansıtmaktadır. İkincisi, Manazar Ahsen Gilani'nin (ö. 1956) *Tedvin-i Hadis* adlı eseridir; Pervîz'in hadis eleştirisinde sıklıkla başvurduğu bu kaynak,

(2018); a.mlf., "Pervîz, Gulâm Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/247-249; a.mlf., "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9/17 (2004), 1-62; Ethem Ruhi Fırlalı, "Kâdiyânîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 24/137-139; Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/17-23; İbrahim Hakkı Sıddıkî, "Muhammed b. Kâsım es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/548-549; Azmi Özcan, "Dârülulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/553-555; Kazım Karayîğit, *Tarihsel Süreçte Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024), 155; a.mlf., "Hint Alt Kıtasında Bir Mehdilik İddiası: Seyyid Muhammed Canpûr ve Mehdeviyye Hareketi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 18/2 (Aralık 2025): 487-501; Ahmet Aydın, "Sömürge Hindistan'ında İslâmî Akımlar: Ehl-i Hadis Cemaati", *History Studies* 11/1 (2019): 1-22; a.mlf., *Yavana: İslam Medeniyetinin Büyük Havzası Hint* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 65; Kazım Karayîğit – Ahmet Bağlıoğlu, "19. Yüzyıl Hindistanı'nda İhya Hareketleri: Seyyid Ahmed Şehid ve Tarikat-ı Muhammediyye Örneği", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58 (2023), 290; İbrahim Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları: Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları* (İstanbul: Hadisevi, 2004), 76; Durmuş Bulgur, "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9/17 (2004), 70.

⁵ Gulâm Ahmed Pervîz'in biyografisi ve fikirlerine dair Urduca'daki temel referans eser için bkz. Muhammad Umar Daraz, *Dolat-ı Pervîz* (Lahor: Al-Noor Yayınları, 1992). Eser, Pervîz'in hayatını, eserlerini ve fikrî gelişimini birinci elden tanıklıklarla aktarmaktadır.

⁶ Saleem Gurmani, "Pervîz Aor Fikr-i Pervîz Ayk Ta'ruf", *Tulu-i İslam Dergisi* (2018), 6.

⁷ Tulu-i İslam, "Tulu-i İslam ke Makasad", *Tulu-i İslam Dergisi* (Nisan 2018). Belge on altı madde hâlinde hareketin Kur'an anlayışını, siyasi tutumunu ve mezhepçilik karşıtı çizgisini ortaya koymaktadır.

⁸ G. A. Pervîz, *Makam-ı Hadis* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1975). Eser, hadislerin dinî otorite kaynağı olup olmayacağı sorusunu tarihsel ve filolojik argümanlarla ele almaktadır; G. A. Pervîz, *Hatm-ı Nübüvvet Aor Tahrik-i Ahmediyet* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1974); Ethem Ruhi Fırlalı, "Kâdiyânîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/138.

hadislerin ilk dönemde yazıya geçirilmemesine dair rivayetleri tarihsel belgelerle aktarmaktadır. Mevdûdî'nin Cemaat-i İslâmî çevrelerinden ürettiği polemik metinleri de bu kategoride değerlendirilmelidir; kölelik, mürtedin cezası ve miras hukukuna ilişkin Pervîz-Mevdûdî karşıtlığı, dönemin en çarpıcı fikrî çatışmalarından birini oluşturmaktadır.

İngilizce literatürde Pervîz'in bizzat kaleme aldığı *Islam: A Challenge to Religion* (1968) ve *The Quranic System of Sustenance* (2013) adlı eserler, görüşlerini uluslararası okuyucuya doğrudan aktaran en önemli kaynaklardır.⁹ Nasim Ahmed Javed'in *Islam's Political Culture* (1999) adlı çalışması ise Tulû-i İslâm'ı Hint Alt Kıtası siyasi kültürü içinde konumlandıran ve İkbâl'in (ö. 1938) mirasıyla ilişkisini analiz eden özgün bir akademik metin olarak öne çıkmaktadır.¹⁰ Karşılaştırmalı perspektiften ele alınan çalışmalar arasında Husain Haqqani'nin *Pakistan Between Mosque and Military* (2005), Olivier Roy'un *The Failure of Political I* ve Seyyed Vali Reza Nasr'ın *The Vanguard of Islamic Revolution* (1994) sayılabilir.¹¹ Bu çalışmalar, Tulû-i İslâm'ı doğrudan odaklarına almamakla birlikte hareketin bağlamını anlamlandırmak için kritik bir teorik zemin sunmaktadır. İngilizce literatürün genel tablosuna bakıldığında, Tulû-i İslâm'ın büyük oranda Pakistan siyasi tarihinin satır aralarında ya da İslam hareketleri tartışmalarının dipnotlarında zikredildiği görülmektedir. Hareket, özgün modernizm anlayışı ve Kur'an yorumu metodolojisi açısından henüz hak ettiği akademik ilgiyi görememiştir.

Türkçe literatür ise bu tablo içinde en sınırlı alanı oluşturmaktadır. Birişik'in DİA'ya yazdığı "Pervîz, Gulâm Ahmed" maddesi, Türkçedeki en kapsamlı biyografik kaynaktır.¹² Yine Birişik'in bölgenin dinî hareketlerini ele alan makalesi¹³ ve Mehmet S. Aydın'ın İkbâl maddesi¹⁴ dolaylı bağlamsal veriler sunmaktadır. Ethem Ruhi Fırlalı'nın Kadîyânîlik maddesi ise hatm-i nübüvvet tartışması için Türkçedeki temel referanstır.¹⁵ Diyûbendî hareketi ve ilgili kurumlar üzerine DİA'da bulunan maddeler de bölge hareketlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesine anlaşılmaya katkı sağlamaktadır.¹⁶ Bununla birlikte,

⁹ Nasim Ahmed Javed, *Islam's Political Culture: Religion and the Politics in Pre-Divided Pakistan* (Austin: University of Texas Press, 1999), 107-110; G. A. Pervîz, *Islam: A Challenge to Religion* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1968). Eserin İngilizce kaleme alınmış olması, Pervîz'in uluslararası aydın çevrelere ulaşma hedefini de yansıtmaktadır.

¹⁰ G. A. Pervîz, *The Quranic System of Sustenance*, çev. Fazal Karim – Saleena Karim (Londra: Islamic Dawn Society, 2013). Eser, faiz, zekât ve sosyal adalet tartışmalarını sistematik biçimde sunmaktadır.

¹¹ Husain Haqqani, *Pakistan Between Mosque and Military* (Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005); Olivier Roy, *The Failure of Political Islam* (Cambridge: Harvard University Press, 1994), 118-119; Seyyed Vali Reza Nasr, *The Vanguard of Islamic Revolution: The Jama'at-i Islami of Pakistan* (Los Angeles: University of California Press, 1994).

¹² Abdul Hamit Birişik, "Pervîz, Gulâm Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/247-249.

¹³ Abdul Hamit Birişik, "Hint Alt Kıtasında Batı Sömürgeciliği Karşısında İslami Fikir Akımları", *Tohum Dergisi* 3/19 (2018).

¹⁴ Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/17-23.

¹⁵ Fırlalı, "Kadîyânîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24/137-139.

¹⁶ Azmi Özcan, "Dârü'lulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/553-

Tulû-i İslâm'ı doğrudan konu alan bağımsız bir makale, tez ya da kitap çalışmasına Türkçe literatürde rastlanmamaktadır. Dil engeli ve Ortadoğu eksenli çalışmaların Türk ilahiyat akademisinde tarihsel olarak daha fazla yer bulması, alanyazınındaki bu eksikliğin başlıca yapısal nedenleri arasındadır. Mevcut çalışma, söz konusu boşluğu gidermeye yönelik ilk kapsamlı girişim olma özelliğini taşımaktadır.¹⁷ Çalışmada nitel araştırma yöntemi esas alınmıştır. Birincil kaynaklar kapsamında Gulâm Ahmed Pervîz'in eserleri —özellikle *Makâm-ı Hadis, Lügatü'l-Kur'ân ve İslam: A Challenge to Religion*— ile *Tulû-i İslâm* dergisi incelenmiş; ikincil kaynaklar olarak Urduca, İngilizce ve Türkçe akademik literatürden yararlanılmıştır. Elde edilen veriler, metin analizi yöntemi ile değerlendirilmiş; Pervîz'in görüşleri kendi kavramsal bütünlüğü içerisinde ele alınmıştır. Ayrıca, söz konusu görüşler, çağdaşı olan Hint Alt Kıtası dinî hareketleri —Diyûbendî, Barelvî, Cemaat-i İslâmî ve Ehl-i Hadis— bağlamında değerlendirilerek genel bir çerçeve içinde ele alınmıştır.

1. Hint Alt Kıtasının Dinî-Tarihsel Arka Planı

Hint Alt Kıtası'nda İslâm'ın yayılması, 8. yüzyılın başlarında Muhammed b. Kasım es-Sekafî'nin (ö. 715) on yedi yaşında Sind Valisi olarak bölgeye atanmasıyla ve ardından gerçekleştirdiği fetihle başlamıştır. (92/710) yılında başlayan fetih süreci dört yıl içinde bugünkü Pakistan sınırlarının büyük bölümünü kapsayan geniş bir alanı Emevî İslam Devleti'ne katmıştır.¹⁸ Ardından başlayan Gazneli hâkimiyeti, ilerleyen dönemlerde Delhi Sultanları ve Bâbürlüler ile devam etmiştir.¹⁹ Bu uzun süreç boyunca bölge, 1857 yılında İngilizlerin eline geçip tam anlamıyla sömürgeleştirilene dek Türk-İslam medeniyetinin önemli bir merkezi konumunda kalmıştır.²⁰

Hint Alt Kıtasında hâkim dinî çerçeve; inanç alanında Maturîdî ve Eş'arî ekoller, fıkıh alanında Hanefî mezhebi ve manevî hayatta ise başta Çiştîyye, Kâdiriyye ve Sühreverdîyye olmak üzere çeşitli tarikatlar üzerine inşa edilmiştir.²¹ Ali Hücvîrî (ö. 1072 veya 1077), Muînüddin Çiştî (ö. 1236), Bahaeddin Zekeriya (ö. 1267) ve Nizameddin Evliya (ö. 1325) gibi mutasavvıflar, İslâm'ın bu topraklarda daha hızlı yayılmasında, gönüllere ulaşmasında ve köklü bir toplumsal zemin kazanmasında belirleyici bir rol oynamıştır.²²

Bölgenin yeraltı zenginlikleri ve ticari konumu ile çok katmanlı dinî ve etnik yapısı kolonizasyon döneminde dikkatleri çekmiş ve işgal politikalarını kolaylaştırmıştır. 19. yüzyıldan itibaren İngiliz sömürgeciliğiyle birlikte Hint Müslümanları ciddi bir kimlik ve varoluş kriziyle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Bu kriz, birbirinden farklı dinî tepkileri beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda ıslahat hareketleri diyebileceğimiz akımlar farklı

555.

¹⁷ Riaz Ali, *Faithful Education: Madrasshas in South Asia* (New Jersey: Rutgers University Press, 2008).

¹⁸ İktidar Husain Siddîkî, "Muhammed b. Kâsım es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/548-549.

¹⁹ Nicholas F. Gier, *The Origins of Religious Violence* (New York: Lexington Books, 2014), 1-15.

²⁰ Birişik, "Hint Alt Kıtasında Batı Sömürgeciliği" *Tohum Dergisi* 3/19 (2018).

²¹ Birişik, "Hint Alt Kıtasında Batı Sömürgeciliği", *Tohum Dergisi* 3/19 (2018).

²² Birişik, "Pervîz, Gulâm Ahmed", 34/247-249.

çözüm teklifleri ile çözüm arayışını toplumun geneline yaymışlardır. Bu akımların en önemlileri kabul edilenleri şunlardır:

a. Diyûbendî Hareketi: 1866'da Daru'l-Ulûm medresesinin kurulmasıyla başlayan bu hareket, İngiliz sömürgeciliğinin İslam'ı yozlaştırdığı tezini savunarak geleneksel medrese eğitimini yeniden güçlendirmeyi ve anti-empyralist bir ideoloji geliştirmeyi hedeflemiştir.²³

b. Ehl-i Hadis Hareketi: 19. yüzyılın ortalarında filizlenen bu hareket, Kur'an ve sahih hadis dışındaki her şeyi reddeden reformcu bir çizgiyi benimsemiştir. Şah Veliyullah Dihlevî'nin hadis anlayışını temel dayanak olarak seçen hareket, dönemin önde gelen isimlerine Seyyid Nezâr Hüseyin Dihlevî²⁴ (ö. 1902) ve Sıddîk Hasan Han Kennûcî'yi²⁵ (ö. 1890) örnek göstermek mümkündür.²⁶

c. Barelvî Ekolü: Ahmed Rızâ Han'ın (ö. 1921) öncülüğünde Hindistan'ın Bareli şehrinde şekillenen bu ekol, Hanefî fıkıh geleneğini sürdürmüş; tasavvuf anlayışı ve Hz. Peygamber'e derin bağlılığı ön plana çıkarmıştır. Güney Asya'daki Müslümanların büyük çoğunluğunun bu ekolü benimsediği bilinmektedir.²⁷

d. Cemaat-i İslâmî: Ebu'l-A'lâ Mevdûdî'nin 1941'de kurduğu bu hareket, İslam'ı salt bireysel ya da toplumsal bir din olmaktan çıkararak bütüncül bir siyasi-ideolojik sistem olarak yeniden tanımlamış ve Pakistan'da şeriat temelli bir devlet düzeni kurulmasını savunmuştur.²⁸

Tulû-i İslâm hareketi ise bu tablo içinde farklı bir yerde durmaktadır. Her türlü mezhep yapılanmasını, tarikat geleneğini ve sorgusuz hadis bağımlılığını reddeden hareket, İslam'ı yalnızca Kur'an'a dayanarak akılcı ve özgürlükçü bir perspektiften yeniden yorumlamıştır. Bu açıdan hareket hem köklü geleneksel yapılara hem de siyasi İslam hareketlerine alternatif bir çizgiyi temsil etmektedir.

²³ Özcan, "Dârülulûm", 8/553-555; Reşit Ahmet Calenderi, *Dârülulûm-ı Diyobend* (İslâmâbâd: National Book Foundation, 1989), 119.

²⁴ Mehmet Özşenel, "Nezâr Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/61-62.

²⁵ Birişik, "Sıddîk Hasan Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/166-168.

²⁶ John L. Esposito, "Ahl-i Hadis", *The Oxford Dictionary of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 105; Roy, *The Failure of Political Islam*, 118-119.

²⁷ Barbara D. Metcalf, *Islam in South Asia in Practice* (New Jersey: Princeton University Press, 2009), 342; Ali, *Faithful Education*, 76.

²⁸ M. Manazır Ahsan, "Cemaat-i İslâmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/323-325.

2. Gulâm Ahmed Pervîz'in Hayatı ve Fikrî Oluşumu

2. 1. Doğumu, Ailesi ve İlk Eğitim Yılları

Gulâm Ahmed Pervîz, 9 Temmuz 1903 tarihinde Hindistan'ın Pencap eyaletine bağlı Gurdaspur'un Battala kasabasında dünyaya gelmiştir.²⁹ Battala, o dönemde yalnızca İslam medreselerinin değil; farklı din ve mezheplerin münazaralarının da canlı biçimde yaşandığı bir ilim ve kültür merkezi niteliğindeydi.³⁰ Müslümanların yanı sıra Hristiyanlar, Ariler ve Kadiyânîler bu kasabada bir arada yaşıyor; dinî tartışmalar gündelik hayatın ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. Bu kozmopolit ortam, Pervîz'in ilerleyen yıllarda benimseyeceği sorgulayıcı ve eleştirel zihniyetin filizlenmesinde belirleyici bir işlev görmüştür.

Pervîz'in yetişmesindeki önemli isimlerinden biri dedesi Mevlvî Rahîm Bahş'tır (ö.1918) bırakmıştır. Hanefî fikhında uzman olan dedesi; Çiştîyye tarikatının Nizamiyye koluna mensup, Arapça, Farsça ve Sanskritçe'ye vakıf bir âlim ve tabipti. Pervîz, Kur'an'ı ve temel İslami kaynakları dedesinin rehberliğinde öğrenmiş; doğu ve batı ilimlerine dair geniş bir birikimi daha liseye başlamadan edinmiştir. Diğer öğretmenleri arasında Battala Camii'nin hatibi Mevlâna Muhammed İbrahim ve kardeşi Mevlâna Zafer'ül-Hak Zaferü'l-Hak da önemli yer tutmaktadır.

Pervîz, 1921'de İngilizce eğitim veren bir liseden mezun olmuş; ardından devlet matbaasında kâtip olarak göreve başlamıştır. Yıllar içinde bu kurumda müdürlük kademesine yükselen Pervîz, 1934'te Punjab Üniversitesi'nden yüksek lisans diplomasını almıştır.³¹ Geleneksel anlamda bir medrese eğitimi almamış olmasına karşın Arapça, Farsça, Urduca ve Sanskritçe'ye hâkim olan Pervîz, döneminin önde gelen filologları arasında yer almıştır. Bu dilbilimsel yetkinlik, ilerleyen yıllardaki kapsamlı Kur'an sözlüğü çalışmalarının temelini oluşturmuştur.

2. 2. Muhammed İkbâl ile Tanışma ve Fikrî Dönüşüm

Pervîz'in fikrî seyrindeki en kritik dönüm noktası, Lahor'da görev yaptığı yıllarda Pakistan'ın millî şairi ve büyük filozofu Muhammed İkbâl (ö. 1938) ile kurduğu ilişkidir.³² İkbâl'in Kur'an anlayışı son derece sistematik bir metodolojiye dayanmaktaydı: Kur'an, Arapçaya tam hâkimiyetle ve ayetlerin birbirine başvurarak yorumlanması (tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân) yöntemiyle doğru biçimde anlaşılabilir; haricî unsurların Kur'an yorumuna karıştırılmasından kaçınılmalıydı.³³ Pervîz bu metodolojik çerçeveyi benimseyerek bütün fikrî çalışmalarını bu eksen üzerine inşa etmiştir. İkbâl aynı zamanda Pervîz'e güçlü bir psikolojik ve entelektüel destek sağlamış; genç araştırmacıyı dönemin

²⁹ Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 15.

³⁰ Farrukh Aslam, *Hint Alt Kıtasında Dinî Akımlar: Tulu-i İslam Örneği* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 45.

³¹ Birışık, "Pervîz, Gulâm Ahmed", 34/248.

³² Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 30-35; G. A. Pervîz, *İkbâl Aor Kur'an* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1979), 25-30.

³³ Aydın, "Muhammed İkbâl", 22/18.

önde gelen Arapça dilbilgini Hafız Muhammed Aslam Caracpûrî (ö. 1955) ile de tanıştırmıştır. Pervîz'in 1955'te Hafız Aslam'ın vefatına dek süren bu ilişki, onun dilbilimsel ve yorumsal olgunlaşmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Sonraki yıllarda Pervîz, İkbâl'in eserlerine şerhler yazmış ve *Meclis-i İkbâl* adıyla iki ciltlik bir çalışma hazırlamıştır.

2. 3. Muhammed Ali Cinnah ile İş birliği ve Pakistan Süreci

Muhammed İkbâl, Müslümanları siyasi önderlikle buluşturmak amacıyla yetenekli isimleri Cinnah'la tanıştıırıyordu. Bu çerçevede Pervîz de 1930'ların sonunda Muhammed Ali Cinnah (ö. 1948) ile ilişki kurmuş; 1937–1938 yılları arasında Cinnah'ın dinî ve ideolojik danışmanlığını üstlenmiştir.³⁴ Cinnah, Pervîz'i başlıca iki görevle vazifelendirmiştir: Müslümanlara, İslam'a uygun biçimde yaşayabilecekleri ayrı bir yurttan yaşama ihtiyacını anlatmak ve Hindu Kongresi'ni destekleyen Müslüman milliyetçi âlimlerin propagandalarını çürütmek. Bu misyon doğrultusunda *Tulû-i İslâm* dergisi büyük bir işlev üstlenmiştir. Dergide yayımlanan yazılar hem dinî hem siyasi içerik taşımakta; Pakistan hareketine karşı çıkan dinî çevrelere, milliyetçi söylemlere ve İngiliz sömürge politikasına aynı anda cevap vermektedir. O dönemde Müslümanlar için ayrı bir devlet kurulmasını açıkça savunan tek yayın organı olma özelliğini taşıyan Tulû-i İslâm dergisi, bu işleviyle kamusal tartışmayı derinden etkilemiştir.

2. 4. Tulû-i İslâm Dergisinin Kuruluşu ve Gelişimi

Tulû-i İslâm dergisi, Ekim 1935'te Delhi'de Seyyid Nazîr Niyâzî'nin (ö. 1970) öncülüğünde yayın hayatına girmiştir. Derginin adı, İkbâl'in "Tulû-u İslâm" (İslam'ın Doğuşu) başlıklı meşhur şiirinden ilham alınarak konulmuştur.³⁵ İlk nüshasında Seyyid Nazîr Niyâzî'nin "Allame İkbâl ve Hatm-i Nübüvvet" başlıklı yazısı yayımlanmış; Şubat 1936'da İkbâl'in "Milletin İstikrarı" adlı beyanının Urduca çevirisi, Mart 1936'da ise İkbâl'in "Ahmediyyet ve İslam" başlıklı makalesi dergide yer almıştır.

Maddi güçlükler nedeniyle altıncı sayısından sonra kesintiye uğrayan dergi, daha sonra Pervîz'in öncülüğünde yeniden yayımlanmaya başlamıştır. Tulû-i İslâm yayınevi de Eylül 1936'da faaliyete geçmiş; İkbâl'in *Darb-ı Kelîm* adlı eserini bu yayınevi basmıştır. Pakistan'ın bağımsızlığının ardından Pervîz dergisini Lahor'dan yayımlamaya devam etmiştir. Dergi, günümüze dek kesintisiz olarak çıkarılmaktadır.

2. 5. Pakistan'ın Bağımsızlığı Sonrası Dönem

1947'de Pakistan'ın Hindistan'dan bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Pervîz yeni ülkeye taşınmış ve İçişleri Bakanlığı'nda görevini sürdürmüştür. 1954'te erken emekliliğe ayrılan Pervîz, 1957'de anayasa hazırlık çalışmalarını yürüten İslam Hukuku Komisyonu'na

³⁴ Birişik, "Pervîz, Gulâm Ahmed", 34/247; Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 30–35.

³⁵ Gurmani, *Pervîz Aor Fikr-i Pervîz Ayk Ta'ruf*, 7.

üye olarak atanmıştır.³⁶ Ancak General Eyyûb Han'ın (ö. 1974) 1958 askerî darbesiyle komisyon çalışmaları sona ermiştir.

Bu gelişmenin ardından Pervîz, 1958'de Karaçi'den ayrılarak Lahor'a yerleşmiştir.³⁷ Burada özel dersler veren, kolej ve üniversitelerde konferanslar düzenleyen Pervîz, özellikle Batı tarzı eğitim almış genç nesil arasında büyük ilgi görmüştür. Karaçi'deyken başlattığı haftalık Kur'an sohbetleri Lahor'da da devam etmiş; bu sohbetler zamanla hareketin temel eğitim ve örgütlenme platformu haline gelmiştir.³⁸

Pervîz, Lahor'da kurduğu Kur'an Eğitim Cemiyeti'nin başkanlığını ve Kur'an Araştırmaları Merkezi'nin direktörlüğünü de üstlenmiştir. Hayatının son dönemini tamamen Kur'an araştırmalarına adanmış Pervîz, 1985 yılında Lahor'da vefat etmiştir. Ardından hareketin başına geçen isimler arasında Tuğgeneral Ezaz-u Din Ahmed Han, Ayaz Hüseyin Ensârî ve Muhammed Ekrem Ratûr (ö. 2003) sayılabilir. Günümüzde derginin editörlüğünü Muhammed Selim Ahter Han, hareketin başkanlığını ise Hurşit Enver yürütmektedir.³⁹

3. Gulâm Ahmed Pervîz'in Başlıca Eserleri

Pervîz, kırk yılı aşkın süren ilmi hayatında toplam kırk civarında kitap kaleme almış; bunların yanı sıra yüzlerce makale, konferans metni ve ders notu bırakmıştır. Eserlerini tematik açıdan birkaç ana başlık altında değerlendirmek mümkündür.⁴⁰

3. 1. Kur'an İlimleri Alanındaki Temel Eserleri

Lügatü'l-Kur'ân: Pervîz'in en kapsamlı ve en emek yoğun çalışması olan bu eser, Kur'an'da geçen tüm kelimelerin anlamlarını yaklaşık elli Arapça sözlük esas alınarak açıklayan bir Kur'an terimleri ansiklopedisidir. Salt bir sözlük olmakla kalmayıp Kur'anî kavramların birbirleriyle ilişkisini ve bütünsel anlamını ortaya koymayı hedefleyen bu eser, bazı maddelerin beş sayfayı bulan açıklamalarıyla dikkat çekmektedir.⁴¹ Eserin hazırlanmasında Pervîz'in uzun yıllar boyunca sürdürdüğü Kur'an araştırmalarının birikimi belirleyici bir işlev üstlenmiştir.

Mefhûmü'l-Kur'ân: Fatiha'dan Nâs sûresine kadar Kur'an'ın tamamının anlaşılır bir Urduca'yla özetlendiği üç ciltlik bir çalışmadır. Ne meal meâl ne de klasik anlamda tefsir olarak nitelendiren Pervîz, bu eseri "Kur'an'ın anlamını doğrudan ve engelsiz biçimde kavratmaya yönelik bir kılavuz" olarak tanımlamaktadır.⁴² *Mefhûmü'l-Kur'ân*'ın *Lügatü'l-*

³⁶ Birişik, "Pervîz, Gulâm Ahmed", 34/248; Salahuddin Ahmad, *Bangladesh Past and Present* (Yeni Delhi: APH Yayınları, 2004), 152.

³⁷ Birişik, "Pervîz, Gulâm Ahmed", 34/248.

³⁸ Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 51-54.

³⁹ Tolve Islam Trust, "Organizational Structure and Leadership", *Tolve Islam*, Erişim 2 Nisan 2026, <https://tolueislam.org/>.

⁴⁰ Tolve Islam Trust, "Pervîz Eserleri Listesi", *Tolve Islam*, Erişim 2 Nisan 2026, <https://tolueislam.org/>

⁴¹ G. A. Pervîz, *Lügatü'l-Kur'ân* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1960-1961), 20.

⁴² Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 165-169; Birişik, "Pervîz, Gulâm Ahmed", 34/248.

Kur'ân ile okunması önerilmektedir; zira ilk eserdeki âyet açıklamalarının dayanağını lügat oluşturmaktadır.

Tebvîbü'l-Kur'ân: Kur'an'daki yaklaşık iki bin dört yüz konunun bölümlere ayrılarak ilgili âyetlerin bir araya getirildiği alfabetik bir indeks çalışmasıdır. Pervîz bu eseri hazırlamak için tam kırk yıl çalıştığını bizzat belirtmektedir.⁴³ Eser, Kur'an'ın tek bir konuyu bütünüyle tek bir yerde açıklamadığı, tersine farklı sûrelerde farklı boyutlarıyla ele aldığı gerçeğinden hareketle tasarlanmıştır. Bu yapı, herhangi bir konuda Kur'an'ın tüm söylemini bütüncül olarak kavramak isteyenler için vazgeçilmez bir araç niteliği taşımaktadır.

Metâlibü'l-Furkân: Pervîz'in yarım kalan tefsir girişimidir. Yedi cilt yayımlanmış olmakla birlikte, tamamlanamamıştır. Bu çalışma, onun Kur'an yorumunu akademik bir tefsir formatında sunma denemesini temsil etmektedir.

3. 2. Siyer ve Tarih Alanındaki Eserleri

Mirâc-ı İnsâniyyet: Hz. Peygamber'in hayatını yalnızca Kur'an âyetlerine dayanarak ele alan bir siyer kitabıdır. Pervîz'e göre Kur'an, Hz. Muhammed'in hayatını en doğru ve eksiksiz biçimde anlatan kaynaktır; dolayısıyla siyer yazımında öncelikle bu kaynağa başvurulmalıdır.⁴⁴

Şahkâr-ı Risâlet: Hz. Ömer Faruk (r.a.): İslam devlet düzeninin Hz. Peygamber döneminde başlayıp Hz. Ömer'in hilafetinde olgunlaştığını savunan kapsamlı bir tarih çalışmasıdır. Pervîz'e göre İslam'ın bir yaşam nizamı olarak tam anlamıyla hayata geçirildiği dönem Hz. Ömer'in hilafet yıllarıdır; bu nedenle İslam'ı bir devlet sistemi olarak anlamak için bu dönemi doğru okumak zorunludur.⁴⁵ Eserin son bölümü ise Hz. Ömer sonrasında İslam'ın karşılaştığı siyasi krizleri ele almaktadır.

Pakistan ka Mimar-ı Evvel (Pakistan'ın İlk Mimarı): Hint Alt Kıtası Müslümanlarının büyük liderlerinin hayatlarını inceleyen bu eser, özellikle Sir Seyyid Ahmed Han'ın tarihsel konumunu kapsamlı biçimde ele almaktadır.

3. 3. Sosyal ve Ekonomik Meseleler Üzerine Eserleri

Nizâm-ı Rubûbiyyet: Kur'an'ın ekonomik sistemini, faiz meselesini ve Doğu ile Batı'nın ekonomik modellerinin eleştirisini içeren bu eser, Pervîz'in sosyal adalet anlayışının en sistematik ifadesidir.⁴⁶ Kapitalizmi de komünizmi de Kur'an ilkelerine aykırı insan yapımı sistemler olarak nitelendiren Pervîz, her iki sistemin alternatifi olarak Kur'an merkezli bir ekonomik düzen önerisini bu eserde ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur.⁴⁷

Esbâb-ı Zevâl-i Ümmet: İslam toplumlarının tarihte ve günümüzde yaşadığı çöküşün nedenlerini Kur'an perspektifinden sorgulayan bu eser, Pervîz'in 1949'da *Tulû-i İslâm*

⁴³ G. A. Pervîz, *Maḥmūl Kur'an* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1961), 30; Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 163.

⁴⁴ G. A. Pervîz, *Mirac-ı İnsaniyat* (Karaçi: Tulû-i İslâm Trust, 1949), 22.

⁴⁵ G. A. Pervîz, *Şahkar-ı Risalet: Hz. Ömer Faruk* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1961), 29-40.

⁴⁶ G. A. Pervîz, *Nizam-ı Rububiyyet* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1969), 78.

⁴⁷ Aslam, *Hint Alt Kıtasında Dinî Akımlar*, 40.

dergisinde sorduğu “Müslümanlar neden bu hâle geldi?” sorusunu merkeze almaktadır.⁴⁸ Okuyucuların yoğun ilgisi üzerine 1952, 1956 ve 1962’de genişletilerek yeniden yayımlanan bu çalışma, hareketin en popüler ve en çok okunan eserlerinden biri olmuştur.

Khudâ Aor Sermâyedâr (Allah ve Kapitalist): Faiz, sosyalizm, komünizm ve İslami ekonomi düzenini karşılaştırmalı biçimde ele alan eser, Kur’an’ın sosyal adalet söylemini modern ekonomik tartışmalarla ilişkilendirmektedir.

İslâmî Muâşeret: Gündelik hayatın çeşitli boyutlarını —yeme içme, giyim kuşam, çalışma etiği, aile ilişkileri, dürüstlük gibi— Kur’an’ın öğretileri ışığında ele alan pratik bir rehber niteliğindedir.

3.4. Kelâm ve Akâid Alanındaki Eserleri

*Mân u Yazdân*⁴⁹ : Allah’ın varlığı, isimleri, sıfatları ve eylemleri ile Allah-insan ilişkisini Kur’an merkezli olarak derinlemesine inceleyen kapsamlı bir kelam çalışmasıdır.

İblis ve Âdem: Kur’an’daki melekler, cinler, şeytan, vahiy ve risalet kavramlarını rasyonel bir çerçevede ele alan eserdir. İnsan neden yaratılmıştır, vahyin işlevi nedir, mezhepçilik ne anlama gelir gibi sorulara Kur’an merkezli yanıtlar üretmeyi amaçlamaktadır.

Cihân-ı Ferdâ: Ölüm, kıyamet, hesap, cennet ve cehennem gibi ahiret meselelerini Kur’an merkezli olarak ele aldığı eseridir. Pervîz bu eserinde cennet ve cehennemi yalnızca ahirete özgü kavramlar olarak değil, aynı zamanda bu dünyadaki adil ve adaletsiz sosyoekonomik düzenlerin sembolik ifadeleri olarak da yorumlamaktadır.⁵⁰

Kitâbü’t-Takdîr: Kader meselesini ve bu konudaki yaygın yanlış anlamaları —Allah her şeyi önceden mi belirlemiştir, dua kaderi değiştirebilir mi, iyilerin başına neden kötülük gelir —Kur’an perspektifinden yanıtlamayı hedeflemektedir.

3. 5. Polemik ve Savunmacı Nitelikteki Eserleri

Makâm-ı Hadis: Hadislerin dinin bağlayıcı kaynağı olup olamayacağını tartıştığı en kapsamlı eseridir.⁵¹ Hareket üzerine yöneltilen eleştirileri derleyen ve yanıtlayan eser, aynı zamanda Pervîz’in konuya ilişkin bütün tarihsel, filolojik ve metodolojik argümanlarını sistematik biçimde ortaya koymaktadır. Bu eser, hareketin en sert tartışmalara konu olan boyutunu gözler önüne sermesi bakımından da özel bir öneme sahiptir.

Hatm-ı Nübüvvet ve Tahrik-i Ahmediyet: Ahmedîye/Kadıyânî hareketini ve nübüvvetin sona ermesi meselesini Kur’an perspektifinden derinlemesine inceleyen bu eser, 1974’te Kadıyânîlerin Pakistan anayasasınca gayrimüslim ilan edilmesi hemen önce yayımlanmıştır.⁵² Pervîz bu eserde vahyin mahiyetini, Hz. Muhammed’in son peygamber

⁴⁸ G. A. Pervîz, *Esbab-ı Zeval-i Ümmet* (Karaçi: Tulû-i İslâm Trust, 1952), 30-125.

⁴⁹ G. A. Pervîz, *Mân u Yazdân* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1960).

⁵⁰ Aslam, *Hint Alt Kıtasında Dinî Akımlar*, 41.

⁵¹ Pervîz, *Makâm-ı Hadis*, 10-40.

⁵² Pervîz, *Hatm-ı Nübüvvet Aor Tahrik-i Ahmediyet*, 15.

oluşunun bireysel özgürlük açısından taşıdığı anlamı ve Kadiyânî iddialarının Kur'an karşısındaki dayanaksızlığını kapsamlı biçimde ele almıştır.

Selim Key Nam Hutut / Tahire Key Nam Hutut (Selim'e Yazılan Mektuplar / Tahire'ye Yazılan Mektuplar): Sırasıyla kurgusal olarak düzenlenmiş genç bir erkek ve genç bir kadın kurgusal okuyucuya yazılmış mektuplar formatında kaleme alınan bu iki eser, İslam'a yönelik dinî şüphe ve itirazları samimi ve diyalog temelli bir üslupla yanıtlamayı amaçlamaktadır. Her ikisi de üç ciltten oluşmaktadır.

4. Tulû-i İslâm Hareketinin Temel Görüşleri

4. 1. Kur'an'ın Tek Otorite Kaynağı Olduğu Görüşü

Pervîz'in bütün fikrî yapısının temel eksenini, İslam'da tek geçerli hüccet ve otorite kaynağının Kur'an olduğu tezi oluşturmaktadır.⁵³ Bu yaklaşım, salt hadis eleştirisiyle sınırlı kalmayıp mezhep yapılanmalarını, tarikat geleneğini ve tevarüs edilen dinî otoriteyi de hedef almaktadır. Pervîz'e göre Kur'an, kendi kendini açıklayan, her çağda bütün insanlığa hitap eden, eksiksiz ve değişmez bir rehberdir. Bu kitabın barındırdığı hakikatlerin zamanın değişmesiyle ya da asırların geçmesiyle herhangi bir biçimde zayıflayacağı düşüncesi kabul edilemez.

Tulû-i İslâm bu temel ilkeden hareketle, farklı grupların kendi yorumlarını "Allah'ın ve Peygamber'in yolu" diye sunmasına şiddetle karşı çıkmaktadır. Kur'an'a dayalı bir yönetim düzeni kurulana dek ümmet içindeki hiçbir mezhep ya da fırkanın kendine özgü bir sistem dayatma hakkı bulunmamaktadır. Hareket, mezhepçiliği Kur'an'ın açıkça yasakladığı bir parçalanma biçimi ve hatta şirkle eşdeğer bir sapma olarak nitelendirmektedir.⁵⁴

4. 2. Hadis Eleştirisi: Argümanlar ve Tarihsel Bağlam

Tulû-i İslâm hareketinin en tartışmalı ve toplumsal tepkilerin en yoğun biçimde yöneldiği boyutu, hadisler konusundaki tutumudur.⁵⁵ Pervîz'in bu konudaki temel argümanı şöyle özetlenebilir: Eğer hadisler gerçekten dinin ayrılmaz bir cüz'ü olsaydı, Hz. Peygamber'in bunları Kur'an gibi yazdırıp koruma altına alması gerekirdi. Oysa Peygamber böyle bir adım atmamıştır. Bu tarihî gerçek, hadislerin dinin bağlayıcı kaynağı olamayacağını kanıtlamaktadır.⁵⁶

Pervîz ayrıca hadis literatürüne ilişkin somut sayısal verileri de devreye sokmaktadır. İmam Buhârî'nin yaklaşık altı yüz bin hadis derleyip bunların yalnızca iki bin yedi yüz altmışını eserine aldığı; İmam Müslim'in üç yüz binden dört bin üç yüz kırk sekizi seçtiği bilinmektedir.⁵⁷ Bu çarpıcı oran, hadis seçiminin büyük ölçüde kişisel bir takdire

⁵³ Pervîz, *İslam: A Challenge to Religion*, 224-230.

⁵⁴ Rûm 30/31-32; Pervîz, *İslam: A Challenge to Religion*, 50-67.

⁵⁵ Pervîz, *Makam-ı Hadis*, 10-30.

⁵⁶ Aslam, *Hint Alt Kıtasında Dinî Akımlar*, 58-65.

⁵⁷ Pervîz, *Makam-ı Hadis*, 15-18.

dayandığını ortaya koymaktadır. Üstelik Kütüb-i Sitte'nin altı müellifinin de Arap değil İranlı olması, sahabi ve tâbiûn kuşağından bu kitaplara uzanan zincirin ne denli uzun ve kırılğan olduğuna işaret etmektedir.

Bu eleştirileri tarihsel rivayetlerle de pekiştiren Pervîz, Hz. Ebu Bekir'in hadis yazımını engellediğine dair rivayetlere,⁵⁸ Hz. Ömer'in hadis yakma emrine⁵⁹ ve Hz. Âişe'nin, babasının derlediği hadisleri yaktırdığına dair rivayete⁶⁰ dikkat çekmektedir. Bu rivayetlerin tamamı, İslam'ın ilk kuşağının hadislerin yazılı olarak saklanmasına mesafeli durduğuna işaret etmektedir. Kütüb-i Sitte müelliflerinin şahsi takdirleriyle yaptıkları bu seçimlerin Allah ve resulü tarafından onaylanmış bağlayıcı bir dinî kaynağa dönüşmeyeceği Pervîz'in temel iddiasını oluşturmaktadır.⁶¹

Bu görüşlerin yaygınlaşması ağır bedellerle ödenmiştir. Pakistan ve Hindistan'ın önde gelen âlimlerinin büyük çoğunluğu Pervîz'i tekfir etmiş; bine yakın âlim "Ulema'nın Müşterek Fetvası" başlıklı belgeyi imzalamıştır. Bununla birlikte Pervîz, Kur'an'la uyumlu olan hiçbir hadisi reddetmediğini; yalnızca Kur'an'la açıkça çelişen rivayetleri Hz. Peygamber'e isnat etmenin mümkün olmadığını ısrarla vurgulamıştır.

4. 3. Kur'ân'ın Rasyonel Yorumu ve Modernite ile İlişkisi

Pervîz'in yazıları, erken dönemden itibaren modernizmle güçlü bir ilişki içinde okunmuştur.⁶² Pervîz, İkbâl'in "İslam ile doğa bilimleri arasında köklü bir gerilim yoktur" biçiminde özetlenebilecek tutumunu benimsemiş⁶³ ve mucizeler, melekler, cinler gibi metafizik konulardaki âyetleri sembolik ya da rasyonel bir çerçevede yorumlamayı tercih etmiştir. İnsan aklının kendi başına hayatın temel sorularını çözmekte yetersiz kaldığını kabul eden Pervîz, vahyin bu boşluğu doldurduğunu, ancak vahyin içeriğinin her çağda akıl ve gözlem yoluyla anlaşılabilirliğini savunmaktadır. Bu yaklaşım çerçevesinde Kur'an'daki "iman" kavramı, kör bir teslimiyet olarak değil; eleştirel düşünceyi, sorgulamayı ve aklı etkin biçimde kullanmayı zorunlu kılan bir çağrı olarak yorumlanmaktadır. Pervîz'e göre geleneksel din eğitiminin büyük bölümü, insanları bu sorgulayıcı tutumdan uzaklaştırarak taklit zincirine hapsedmiş; bu durum Müslümanların bilim, felsefe ve teknoloji alanlarında geri kalmasının başlıca nedeni olmuştur.⁶⁴

⁵⁸ Manazar Ahsen Gilani, *Tedvin-i Hadis* (Lahor: Hacı Hanif Baskı Evi, 1956), 321.

⁵⁹ Gilani, *Tedvin-i Hadis*, 394-399.

⁶⁰ Gilani, *Tedvin-i Hadis*, 278-285.

⁶¹ Pervîz, *Makam-ı Hadis*, 15-20; Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 23-25.

⁶² Javed, *Islam's Political Culture*, 55; Pervîz, *Islam: A Challenge to Religion*, 121.

⁶³ Aydın, "Muhammed İkbâl", 22/19.

⁶⁴ Pervîz, *Islam: A Challenge to Religion*, 45-60.

4. 4.Dinî Kavramların Yeniden Yorumu: Namaz, Zekât ve Mezhep

Pervîz, birçok temel dinî kavramı alışlagelmiş yorumun çok ötesine taşıyacak biçimde yeniden tanımlamıştır. Kur'an'daki "salât"⁶⁵ (namaz) kavramını salt bireysel ibadetle sınırlayan geleneksel yoruma karşı çıkan Pervîz, bu kavramı geniş anlamıyla "İslam'ın kanunlarına dayalı sosyoekonomik düzen" olarak okumaktadır.⁶⁶ Bu yoruma göre salâtı ikame etmek söz konusu düzeni fiilen hayata geçirmek demektir. Benzer biçimde "zekât" da salt belirlenmiş oranlarda verilen bireysel bir sadaka değil, devlet tarafından toplanan ve yönetilen evrensel bir kalkınma vergisidir.⁶⁷ Pervîz'in din-mezhep ayrımı ise özellikle dikkat çekicidir. Ona göre "din", Allah'ın vahyiyle belirlenmiş, kalıcı değerlere ve toplumsal adalet ilkelerine dayanan bütüncül bir hayat nizamıdır. "Mezhep" ise ritüellere, din adamlığına ve geleneklere dayanan; otoriteye körü körüne bağlılığı teşvik eden bir sistemdir. Kur'an dinde mezhepçiliği şirkle özdeş bir sapkınlık olarak nitelendirmekte, Pervîz de bu kavramsal çerçeveyi Tulû-i İslâm'ın kurumsal kimliğinin merkezine yerleştirmektedir.⁶⁸

4. 5. İslam ve Bireysel Özgürlük: Kölelik, Kadın ve Çok Eşlilik

Pervîz, Kur'an'ın bireysel özgürlüğe verdiği önemin geleneksel yorumda büyük ölçüde göz ardı edildiğini savunmuştur. Ona göre İslam, insanları—zihinsel veya fiziksel olmak üzere her türlü biçimde—başka insanlara itaate zorlayan her türlü düzenden azat etmek için gelmiştir.⁶⁹

Bu temel ilkeden hareketle köleliğin Kur'an tarafından başından itibaren yasaklandığını savunan Pervîz, savaş esirlerinin köleleştirilmesinin Kur'an'ın kesinlikle onaylamadığı bir uygulama olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁰ Kadınlar meselesinde ise Kur'an'ın, kadınları toplumun her alanında erkeklerle eşit statüde tanıdığını vurgulayan Pervîz; kadınların çalışma, kazanma ve bireysel özerkliğe sahip olma haklarını Kur'an merkezli argümanlarla savunmuştur. Ayrıca çok eşliliğin olağan demografik koşullar altında reddedilmesi gerektiğini ve tek eşliliğin İslam'ın gerçek ruhuna uygun düştüğünü savunmuştur.⁷¹

⁶⁵ Pervîz, birçok temel dinî kavramı alışlagelmiş yorumun çok ötesine taşıyacak biçimde yeniden tanımlamıştır. Kur'an'daki "salât" kavramını — burada kavramın Pervîz tarafından yüklenen özel ve geniş anlamına vurgu yapmak amacıyla tırnak içinde kullanılmıştır — salt bireysel ibadetle sınırlayan geleneksel yoruma karşı çıkan Pervîz, bu kavramı geniş anlamıyla İslam'ın kanunlarına dayalı sosyoekonomik düzen olarak okumaktadır.

⁶⁶ Pervîz, *The Quranic System of Sustenance*, 147-149.

⁶⁷ Aslam, *Hint Alt Kıtasında Dinî Akımlar*, 52.

⁶⁸ "din" ile "mezhep" ayrımı için bkz. Pervîz, *Islam: A Challenge to Religion*, 53-54.

⁶⁹ Charles Kurzman, *Liberal Islam: A Source Book* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 24.

⁷⁰ A. Pervîz, *Katl-i Mürtet; Gulam Aor Londiyan; Yetim Potey ki Miras* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1976), 15-65; W. G. Clarence-Smith, *Islam and the Abolition of Slavery* (New York: Oxford University Press, 2006), 198.

⁷¹ Pervîz, *Islam: A Challenge to Religion*, 292-309.

4. 6. Hatm-i Nübüvvet Görüşü: Teolojik Anlam ve Özgürlük Boyutu

Pervîz, Hz. Muhammed'in Allah'ın son peygamberi olduğu inancını yalnızca teolojik bir dogma olarak değil; bireysel ve toplumsal özgürlük bakımından derin ve belirleyici sonuçlar doğuran bir gerçeklik olarak ele almıştır.⁷² Bu inançla birlikte artık hiç kimse Allah'tan doğrudan vahiy aldığı iddia edemez. Böylece din adamlığının, mezhep önderliğinin ve siyasi iktidarın “ilahi kaynaklı” ilan edilmesinin önü kapanmış olmaktadır. Nübüvvetin sona ermesi, bu açıdan tarihte gerçekleşmiş en büyük özgürlük ilanı olarak yorumlanmaktadır.

Bu bağlamda Pervîz, Sufi grupların “keşif” ve “ilham” anlayışını da ciddi bir tehlike olarak nitelendirmiştir. Ona göre velayete dair bu iddialar, teorik olarak reddedilen nübüvvet kapısını “keramet” ve “ilham” kılığında yeniden açmaya çalışmaktadır. Kur'an'da veliullahın ayrı bir seçilmiş grup olmadığını, her müminin Allah'ın dostu olabileceğini vurgulayan Pervîz, İkbâl'in “keşif ve ilham İslam topraklarında yabancı bir bitkidir” sözüne de bu doğrultuda başvurmaktadır.⁷³

4. 7. Kadiyânî Meselesi ve Hatm-i Nübüvvetin Hukuki Boyutu

Hint Alt Kıtası'nda 19. yüzyılın sonlarında Mirza Gulâm Ahmed'in (1835–1908) peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkması ve bu iddiayı benimseyen Ahmediye/Kadiyânî hareketinin kurulması, dönemin Müslüman âlimleri arasında büyük tartışmalara yol açmıştır.⁷⁴ Pervîz bu meseleyle en erken dönemlerden itibaren ilgilenmiştir. Battala'da Kadiyânîlerle doğrudan temas halinde büyümüş olan Pervîz, onların iddialarını hem teorik hem pratik düzlemde çürütmek için kapsamlı çalışmalar yürütmüştür. Asıl belirleyici katkısı ise 1926–1935 yılları arasında Bahâvâlpur eyalet mahkemesinde görülen tarihî bir davada yaşanmıştır. Müslüman bir kadının, kocasının Kadiyânî olduğu için mürtet sayılıp sayılamayacağını sorguladığı bu davada, mahkeme hâkimi Muhammed Akbar sonunda Pervîz'in “Nebinin tanımı” konusundaki makalesini temel referans olarak almış ve kararını bu makaledeki argümanlara dayandırmıştır.⁷⁵ Bu karar, Kadiyânîlerin hukuki zeminde gayrimüslim ilan edilmesinde Pervîz'in argümanlarının belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. 1974'te Pakistan anayasasının Kadiyânîleri resmen gayrimüslim ilan etmesi bu sürecin nihai halkasıdır.

4. 8. Ekonomik Düzen Görüşleri: Faiz, Zekât ve Sosyal Adalet

Pervîz'in ekonomiye dair görüşleri, yalnızca faiz meselesini değil; mülkiyet, emek, bölüşüm ve devletin ekonomideki rolüne ilişkin kapsamlı bir Kur'an okumasını

⁷² Pervîz, *Hatm-i Nübüvvet Aor Tahrik-i Ahmediyet*, 70-75.

⁷³ Shahab Ahmed, “Islamic Modernism in South Asia: The Case of Ghulam Ahmad Parwez”, *Journal of Islamic Studies* 25/2 (2014), 123-145.

⁷⁴ Fırlıklı, “Kâdiyânîlik”, 24/137-139; Yohanan Friedmann, *Prophecy Continuous: Aspects of Ahmadi Religious Thought and its Medieval Background* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 121.

⁷⁵ Pervîz, *Hatm-i Nübüvvet Aor Tahrik-i Ahmediyet*, 45-50; Gurmani, “Pervîz Aor Fikr-i Pervîz Ayk Ta'ruf”, 7.

içermektedir.⁷⁶ Ona göre “ribâ” yalnızca anapara üzerindeki artışı değil; insanın emeğine karşılık ödemeksizin elde ettiği her türlü kazancı kapsamaktadır. Bu geniş tanım, Pervîz’i mevcut kapitalist sistemin tümünü Kur’an’a aykırı bulmaya götürmektedir.

Zekâtı ise sabit oranlarla ödenen bireysel bir yükümlülük olarak değil; İslam devleti tarafından toplanan, yönetilen ve zamanın ihtiyaçlarına göre belirlenen oranı devletin takdiriyle belirlenen bir evrensel kalkınma vergisi olarak yorumlamaktadır.⁷⁷ Mevdûdî ve gelenekçileri ise ekonomik düzenleri bakımından özünde kapitalizmle aynı olan bir sistemi savunmakla eleştiren Pervîz,⁷⁸ Kur’an’ın sosyal adalete ilişkin söyleminin ancak bütüncül bir devlet ekonomisi çerçevesinde hayata geçirilebileceğini savunmaktadır.

5. Pakistan’ın Bağımsızlık Sürecindeki Rolü ve Devlet Anlayışı

Pervîz’in Pakistan’ın kuruluş sürecine katkısı salt fikrî düzlemde kalmamıştır. Cinnah’ın “dinî cephesi” olarak nitelendirilebilecek bir görevi üstlenen Pervîz, bu süreçte üç cephede aynı anda mücadele etmiştir. Bunlar; İngiliz ve Hindu muhalefetine karşı Pakistan’ın meşruiyetini savunmak; Pakistan’a karşı çıkan Milliyetçi Müslüman âlimlerin ve Cemiyet-i Ulemâ-i Hind’in propagandalarına yanıt vermek ve Kadiyânî hareketinin oluşturduğu tehditle mücadele etmek.

Gulâm Ahmed Pervîz’in Pakistan’ın inşa sürecindeki rolü, teorik bir çerçevenin çok ötesine geçerek stratejik bir eylem planına dönüşmüştür. Muhammed Ali Cinnah’ın adeta “dinî kurmayı” olarak konumlanan Pervîz, yeni devletin fikrî ve siyasi varlığını şu üç kritik cephede tahkim etmiştir.

1. Dış Muhalefet ve Meşruiyet Mücadelesi

İngiliz sömürge yönetimi ve Hindu milliyetçiliğinin kuşatması altında, Pakistan idealinin sadece siyasi bir talep değil, tarihsel ve hukuki bir hak olduğunu savunarak bağımsızlık hareketinin uluslararası meşruiyetine zemin hazırlamıştır.⁷⁹

2. İslami Hareketler ve Gelenekçi Direnç

Pakistan projesine mesafeli duran veya açıkça karşı çıkan Cemiyet-i Ulemâ-i Hind gibi yapıların ve milliyetçi Müslüman âlimlerin argümanlarını çürütmek için yoğun bir mesai harcamıştır. Bu noktada, Cinnah’ın modern devlet vizyonunu İslamî referanslarla halk tabanına tercüme eden bir köprü görevi görmüştür.

3. Kadiyânî Tehdidi ile Mücadele

Yeni kurulacak devletin inanç dokusunu ve toplumsal bütünlüğünü korumak adına, o dönemde ciddi bir meydan okuma olarak görülen Kadiyânîlik (Ahmediyye) hareketine karşı doktrinel bir savunma hattı oluşturmuştur.

⁷⁶ Pervîz, *The Quranic System of Sustenance*, 17-170.

⁷⁷ Pervîz, *The Quranic System of Sustenance*, 252-259.

⁷⁸ Javed, *Islam’s Political Culture*, 107-110.

⁷⁹ Aslam, *Hint Alt Kıtasında Dinî Akımlar*, 32.

Bağımsızlığın kazanılmasının ardından ise Pervîz, Pakistan'ın devlet düzeninin ne laik ne de teokratik olması gerektiğini ısrarla savunmuştur.⁸⁰ Her iki kavramı da Kur'an ilkelerine yabancı bulmaktadır. Cinnah ve İkbâl'in da bu konuda kendileriyle aynı düşüncede olduğunu vurgulayan Pervîz, yönetim modelinin Hz. Peygamber'in Medine'de kurduğu devletin olduğunu öne sürmüştür.

Bağımsızlık sürecinde Pervîz'in karşı durduğu isimlerden birisi Ebu'l-Kelâm Âzâd'dır.⁸¹ Âzâd, tüm dinlerin evrenselliğini savunarak Pakistan'ın kurulmasına karşı çıkmıştır. Pervîz bu evrensellik söylemine sert bir reddiye sunmuş; bağdaşmaz inançları tek bir ideoloji altında birleştirme girişiminin kaçınılmaz olarak yeni çatışmalara zemin hazırlayacağını ileri sürmüştür.⁸² Pervîz, Pakistan'ın kuruluşunda sadece bir entelektüel değil; İngilizlere, Hindu blokuna ve içerideki muhalif dinî çevrelere karşı Cinnah'ın en güçlü ideolojik kalkını olmuştur. Pakistan'ın bağımsızlığından sonra anayasa yapım sürecinde de aktif bir rol üstlenen Pervîz, İslam Hukuku Komisyonu'ndaki üyeliği aracılığıyla devletin Kur'an ilkelerine dayalı kurumsal bir yapı kazanması için çalışmıştır.⁸³ Ne var ki, 1958 darbesinin ardından bu süreç sekteye uğramış ve Pervîz siyasi alanı tamamen terk ederek ilmî çalışmalarına yönelmiştir.

6. Eleştiriler, Tekfir Süreci ve Hareketin Tarihsel Konumu

6. 1. Geleneksel Ulema'nın Eleştirileri

Gulâm Ahmed Pervîz'in öncülük ettiği Tulû-i İslâm hareketi, modernist ve Kur'an merkezli yaklaşımıyla Pakistan'ın dinî düşünce dünyasında sarsıcı bir etki yaratmıştır. Pervîz'in hadislerin dindeki otoritesini reddeden radikal tutumu, tasavvuf karşıtlığı ve ibadetlerin formel yapısını sosyo-ekonomik kavramlarla yeniden tanımlaması, geleneksel dinî çevrelerle olan bağların tamamen kopmasına neden olmuştur.

Bu fikir ayrılığı, zamanla salt akademik bir tartışma zemininden çıkarak sistematik bir dışlama sürecine evrilmiştir. Nihayetinde, bine yakın âlimin onayıyla neşredilen "Ulema'nın Müsterek Fetvası", Pervîz'in görüşlerini hem reddeden hem de onu İslam dairesinin dışına iten (tekfir) en kapsamlı ve kurumsal belge olarak tarihe geçmiştir.

Bu eleştiriler zamanla tekfir sürecine dönüşmüştür. Sonunda bine yakın âlim, Pervîz'in hadis reddiyesine ve diğer görüşlerine dayanan "Ulema'nın Müsterek Fetvası"nı imzalamıştır.⁸⁴ Söz konusu fetva, Pervîz'in görüşlerini maddeler halinde sıralamış, ardından

⁸⁰ G. A. Pervîz, *Quaid-ı Azam ka Tasawar-ı Pakistan* (Lahor: Tulû-i İslâm Trust, 1965), 5-36.

⁸¹ Karayigit, "Ebû'l-Kelâm Âzâd'ın Dinî ve Siyasî Görüşleri", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 17/2 (2024), 680-701.

⁸² Arun Shourie, *The World of Fatwa or the Sharia in Action* (Yeni Delhi: Harper Collins Publisher, 1995), 50; Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 7.

⁸³ Pervîz, *Quaid-ı Azam ka Tasawar-ı Pakistan*, 5-36.

⁸⁴ "Historic Fatwa of Sheikh Ibn Baz Declaring Ghulam Ahmad Parwez a Disbeliever", *Tohed*, Erişim 2 Nisan 2026, <https://en.tohed.com/threads/historic-fatwa-of-sheikh-ibn-baz-declaring-ghulam-ahmad-parwez-a-disbeliever.7039/>.

Kur'an ve hadis ışığında bunlara yanıt vermiş ve son olarak imza sahibi âlimlerin küfür hükmünü kayıt altına almıştır. Bu fetva, bir açıdan Pervîz'in görüşlerine yöneltilen en kapsamlı ve sistematik akademik yanıtı da oluşturmaktadır.⁸⁵

6. 2. Mevdûdî ile Tartışmalar

Pervîz ile Cemaat-i İslâmî kurucusu Mevdûdî arasındaki fikrî gerilim, Hint Alt Kıtası İslam düşüncesinin en dikkat çekici karşılaşmalarından birini oluşturmaktadır. Mevdûdî, geleneksel İslam âlimleri gibi Kur'an ve Kütüb-i Sitte'yi referans alarak dört fıkıh mezhebinin birikiminden yararlanmaktaydı. Pakistan'da İslam temelli bir "teo-demokrasi" kurmayı savunan Mevdûdî, bu çerçevede kölelik, mürtedin cezalandırılması ve miras hukuku konularında geleneksel fıkıh anlayışını benimsemiştir.

Pervîz ise bu görüşlerin tümüne Kur'an merkezli argümanlarla karşı çıkmıştır. Köleliğin Kur'an tarafından başından itibaren yasaklandığını, mürtedin öldürülmesinin Kur'an'da hiçbir dayanağı olmadığını ve yetim torunun dedesinin mirasından pay almasının zorunlu olduğunu savunan Pervîz, bu eleştirilerini Katl-i Mürtet adlı eserinde sistemli biçimde ortaya koymuştur.⁸⁶ Mevdûdî ise ekonomik düzen anlayışı bakımından Pervîz tarafından özünde kapitalist olmakla suçlanmıştır.

6. 3. Karşılaştırmalı Bağlam: Diğer İslam Coğrafyalarıyla Paralellikler

Pervîz'in tutumunu, İslam düşüncesi tarihi içinde yalnızca Hint Alt Kıtası'na özgü bir gelişme olarak değerlendirmek doğru olmaz. Hadis otoritesini sorgulamanın meşru dinî tutumların dışına taşıdığı tartışması, Mısır başta olmak üzere farklı İslam coğrafyalarında da neredeyse aynı dönemde alevlenmiştir. Türkiye'deki "Kur'an İslam'ı" söylemleriyle Pervîz'in görüşleri arasındaki yüzeysel benzerlikler zaman zaman gündeme gelse de iki gelenek arasındaki tarihsel, sosyolojik ve metodolojik farklılıklar göz ardı edilmemelidir.

Pervîz'in düşünce dünyası, sömürgeciliğin dayattığı varoluşsal krizlerin, yeni kurulan Pakistan'ın siyasi sancılarının ve eş zamanlı yürütülen çok yönlü dinî münazaraların kesişim noktasında şekillenmiştir. Dolayısıyla bu hareketi, doğduğu özgün coğrafi ve tarihsel zeminden kopararak ele almak, onu yüzeysel bir indirgemeciliğe mahkûm etmek anlamına gelir. Pervîz'in fikirleri, yalnızca bir ilahiyat tartışması değil, aynı zamanda bir milletin kimlik inşası ve moderniteyle hesaplaşma çabasının ürünüdür.⁸⁷

7. Günümüzde Tulû-i İslâm Hareketi: Kurumsal Yapı ve Temel İlkeler

Pervîz'in 1985'teki vefatının ardından hareket, birçok isim tarafından sürdürülmüştür. Günümüzde Tulû-i İslâm Vakfı, Kur'an Araştırmaları Merkezi ve Kur'an Eğitim Cemiyeti Pakistan'da aktif olarak faaliyet göstermektedir. Pervîz'in sesli ve görüntülü Kur'an

⁸⁵ Birişik, "Pervîz, Gulâm Ahmed", 34/249; Daraz, *Dolat-ı Pervîz*, 10-16.

⁸⁶ Pervîz, *Katl-i Mürtet*; *Gulam Aor Londiyan*; *Yetim Potey ki Miras*, 15-100.

⁸⁷ Aslam, *Hint Alt Kıtasında Dinî Akımlar*, 78.

derslerinin dijital arşivi de hareketin yaydığı materyaller arasında yer almaktadır. Dünya genelinde onlarca Tulû-i İslâm derneği, başta Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya olmak üzere çeşitli ülkelerde hareketin görüşlerini yaymayı sürdürmektedir. Hareketin on altı maddelik günümüz bildirgesinde öne çıkan temel ilkeler şöyle sıralanabilir:⁸⁸

İnsan aklının tek başına hayatın temel sorunlarını çözmekte yetersiz kaldığı ve vahye ihtiyaç duyulduğu; Allah'ın vahyinin Kur'an'da eksiksiz ve korunaklı biçimde saklı olduğu; Hz. Muhammed'den sonra hiçbir peygamber ya da vahiy gelmeyeceği; Kur'an'ın hakikatlerini anlamak için insanlık tarihinin birikmekte olan bilimsel ve deneysel verilerinden yararlanılması gerektiği; Peygamber Efendimizin hayatının insanlık için en yüce ahlak örneği olduğu; ancak Kur'an'la çelişen rivayetlerin Hz. Peygamber'e atfedilemeyeceği; İslam'ın amacının insanları her türlü beşerî otoriteden azat ederek yalnızca Allah'ın kanunlarına teslim etmek olduğu; Hz. Peygamber'in Medine'de kurduğu devlet düzeninin yeniden hayata geçirilmesi gerektiği; monarşinin getirdiği siyasi kırımın ardından ortaya çıkan din-siyaset ayrışmasının giderilmesi ve bütüncül bir İslam devleti düzeninin tesisi için çalışılması gerektiği. Hareket ayrıca hiçbir siyasi partiye bağlı olmadığını, herhangi bir dini grupla organik ilişki içinde bulunmadığını ve yeni bir mezhep oluşturma gibi bir amacı taşımadığını açıkça beyan etmektedir. "Ehli Kur'an" diye bilinen gruplarla da belirgin biçimde mesafe koyan Tulû-i İslâm, kendini mezhep dışı, evrensel ve yalnızca Kur'an'a dayalı bir fikrî hareket olarak tanımlamaktadır.

Sonuç

Gulâm Ahmed Pervîz ve kurucusu olduğu Tulû-i İslâm hareketi, 20. yüzyıl İslam düşüncesinin hem özgün hem de tartışmalı bir örneğini oluşturmaktadır. Hint Alt Kıtası'nın sömürge ve postkolonyal dönemine özgü koşullar içinde biçimlenen bu hareket, moderniteyle yüzleşmenin kökten farklı ve cesur bir yolunu önermiştir: Pervîz'in düşüncesi, tevarüs edilmiş geleneksel birikimi, mezhepler, tarikatlar ve hadis külliyatı dahil olmak üzere, bütüncül biçimde sorgulayan ve İslam'ı yalnızca Kur'an'a dayalı özgürlükçü, akılcı ve adalet merkezli bir perspektifle yeniden yorumlayan bir yaklaşım üzerine inşa edilmiştir. Bu çalışma çerçevesinde tespit edilen temel hususlardan biri, söz konusu hareketin, çağdaş diğer dinî reform girişimlerinde olduğu gibi, kolonyal ve postkolonyal dönemde Müslümanların benimsediği savunmacı bir perspektifle şekillenmiş olmasıdır. Bu bağlamda Pervîz, geleneksel dinî kurumların ve siyasi düzenin çözülmesine tanıklık eden, Batı sömürgeciliğinin ideolojik meydan okumasını doğrudan tecrübe eden ve bu krize İslam'ı yeniden yorumlayarak cevap üretmeye çalışan bir kuşağın temsilcisi olarak değerlendirilebilir. Bu itibarla, gerek Tulû-i İslâm hareketinin gerekse Hint Alt Kıtası'ndaki diğer dinî oluşumların, söz konusu krizlere yönelik çözüm arayışlarının ötesine geçerek kalıcı ve özgün bir düşünce üretimi ortaya koyup koyamadıkları meselesi ayrıca tartışılmayı gerektirmektedir. Hareketin eleştirel yaklaşımı, hadis otoritesi, mezhep yapılanması,

⁸⁸ Saleem Gurmani, "Pervîz Aor Fikr-i Pervîz Ayk Ta'ruf" 6.

tasavvuf geleneği ve siyasal İslam anlayışı gibi İslam düşüncesinin köklü tartışma alanlarına doğrudan temas etmiştir. Pakistanlı aydınlar ve genç kuşaklar arasında geniş bir karşılık bulan bu yaklaşım, geleneksel ulema çevreleri tarafından ise reddedilmiş ve tekfir ithamlarına konu olmuştur. Türkiye’de Hint Alt Kıtası dinî hareketlerinin yeterince araştırılmadığı düşünüldüğünde, Tulû-i İslâm gibi yapıların çalışma gündemine taşınması hem karşılaştırmalı İslam düşüncesi araştırmaları hem de günümüz Müslüman zihinselliğinin daha bütünlüklü biçimde anlaşılması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Araştırmacıları bu alana yöneltecek her çalışma hem özgün bir fikrî geleneğin görünür kılınmasına hem de İslam düşüncesinin coğrafi çeşitliliğinin daha eksiksiz kavranmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça | References

- Ahmad, Salahuddin, *Bangladesh Past and Present*. Yeni Delhi: APH Yayınları, 2004.
- Ahmed, Shahab. "Islamic Modernism in South Asia: The Case of Ghulam Ahmad Parwez". *Journal of Islamic Studies* 25/2 (2014), 123-145.
- Ahsan, M. Menazir. "Cemaat-i İslâmî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/323-325. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ali, Raiz. *Faithful Education: Madrassas in South Asia*. New Jersey: Rutgers University Press, 2008.
- Aslam, Farrukh. *Hint Alt Kıtasında Dinî Akımlar: Tulu-i İslâm Örneği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Aydın, Mehmet S. "Muhammed İkbal." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/17-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Birişik, Abdülhamit. "Hint Alt Kıtasında Batı Sömürgeciliği Karşısında İslami Fikir Akımları." *Tohum Dergisi* 3/19 (2018), 21-29.
- Birişik, Abdülhamit. "Nezîr Hüseyin." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Birişik, Abdülhamit. "Pervîz, Gulâm Ahmed." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/247-249. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Birişik, Abdülhamit, "Sıddîk Hasan Han." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/166-168. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bulgur, Durmuş. "Pakistan Bağımsızlık Hareketi'nin Fikrî Arka Planı." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 41-61.
- Bulgur, Durmuş. "Pakistan'da Mevdûdî Eleştirisi." *İçinde Mevdûdî: Hayatı, Görüşleri ve Eserleri*, (ed.). Abdulhamit Birişik, 145-170. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Bulgur, Durmuş. "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti." *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9/17 (2004), 63-102.
- Calenderi, Reşit Ahmet. *Dârülulûm-ı Diyobend. İslâmâbâd*: National Book Foundation, 1989.
- Clarence-Smith, W. G. *Islam and the Abolition of Slavery*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Daraz, M. U. *Dolat-ı Pervîz*. Lahore: Al-Noor Yayınları, 1992.
- Esposito, John L. *The Oxford Dictionary of Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Kâdiânîlik." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Friedmann, Yohanan. *Prophecy Continuous: Aspects of Ahmadi Religious Thought and Its Medieval Background*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Gier, Nicholas F. *The Origins of Religious Violence*. New York: Lexington Books, 2014.
- Gilani, M. A. *Tedvin-i Hadis*. Lahore: Hacı Hanif Baskı Evi, 1956.
- Gurmani, S. "Pervîz Aor Fikr-i Pervîz: Ayk Ta'ruf." *Tulu-i İslâm Dergisi*. (1996), 12-24.
- Haqqani, Husain. *Pakistan Between Mosque and Military*. Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005.
- Hewer, Chris T. R. *Understanding Islam: The First Ten Steps*. London: SCM Publishers, 2006.

- Javed, N. A. *Islam's Political Culture: Religion and Politics in Pre-Divided Pakistan*. Austin: University of Texas Press, 1999.
- Javed, N. A. "Hint Alt Kıtasında Bir Mehdilik İddiası: Seyyid Muhammed Canpûrî ve Mehdeviyye Hareketi." *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 18/2 (Aralık 2025), 487–501.
- Javed, N. A. *Tarihsel Süreçte Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.
- Karayiğit, Kazım. "Ebû'l-Kelâm Âzâd'ın Dinî ve Siyasî Görüşleri", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 17/2 (2024), 680-701.
- Karayiğit, Kazım – Bağlıoğlu, Ahmet. "19. Yüzyıl Hindistanı'nda İhya Hareketleri: Seyyid Ahmed Şehid ve Tarikat-ı Muhammediyye Örneği." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58 (2023), 289–311.
- Kepel, Gilles. *Jihad: On the Trail of Political Islam*. London: Belknap Press, 2002.
- Kurzman, Charles. *Liberal Islam: A Source Book*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Metcalf, Barbara D. *Islam in South Asia in Practice*. New Jersey: Princeton University Press, 2009.
- Nasr, Seyyed Vali Reza. *The Vanguard of Islamic Revolution*. Los Angeles: University of California Press, 1994.
- Özcan, Azmi. "Dârülulûm." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/553–555. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Asbab-i Zawal-i Ummat*. Karachi: Tolu-e-Islam Trust, 1952/1956.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Bark-i Tur*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1956.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Cihan-i Farda*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1958.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Islam: A Challenge to Religion*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1968.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *İslami Mu'asharat*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1945.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Iqbal aur Qur'an*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1976.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Khatm-i Nubuwwat ve Tahrik-i Ahmadiyyat*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1974.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Khuda aur Sarmayadar*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1967.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Kitab al-Taqdir*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1971.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Lughat al-Qur'an*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1960–1961.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Mafhum al-Qur'an*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1961.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Maqam-i Hadis*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1975.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Majlis-i Iqbal*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1980.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Mi'raj-i İnsaniyyat*. Karachi: Tolu-e-Islam Trust, 1949.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Nizam-i Rububiyyat*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1969.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Pakistan ka Mi'mar-i Awwal*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1978.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Qatl-i Murtad; Ghulam aur Londiyan; Yetim Potey ki Miras*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1976.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Quaid-i Azam ka Tasawwur-i Pakistan*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1965.

- Pervez, Ghulam Ahmad. *Shahkar-i Risalat: Hz. Omer Faruq*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1961.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Tabwib al-Qur'an*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1980.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Tahrik-i Pakistan aur Parwez*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1979.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *Tasawwuf ki Haqiqat*. Lahore: Tolu-e-Islam Trust, 1981.
- Pervez, Ghulam Ahmad. *The Quranic System of Sustenance*. çev. F. Karim - S. Karim. London: Islamic Dawn Society, 2013.
- Roy, Olivier. *The Failure of Political Islam*. Cambridge: Harvard University Press, 1994.
- Sharma, S. K. - U. Sharma. *Cultural and Religious Heritage of India*. Delhi: Mithal Publications, 2004.
- Shourie, Arun. *The World of Fatwa or the Sharia in Action*. Delhi: Harper Collins, 1995.
- Sirriyeh, Elizabeth. *Sufi and Anti-Sufi*. London: Routledge Curzon Press, 2003.
- Sıddıkî, I. H. "Muhammed b. Kâsım es-Sekafî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Tolue Islam Trust. "Organizational Structure and Leadership". *Tolue Islam*. Erişim 2 Nisan 2026. <https://tolueislam.org/>.
- Tolue Islam Trust. "Pervîz Eserleri Listesi". *Tolue Islam*. Erişim 2 Nisan 2026. <https://tolueislam.org/>.
- Tohed. "Historic Fatwa of Sheikh Ibn Baz Declaring Ghulam Ahmad Parwez a Disbeliever". *Tohed*. Erişim 2 Nisan 2026. <https://en.tohed.com/threads/historic-fatwa-of-sheikh-ibn-baz-declaring-ghulam-ahmad-parwez-a-disbeliever.7039/>.
- Uğur, Mücteba. "Ehl-i Hadîs." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/507-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yağır Ahmetoğlu, Gülşen. *Tarihsel Süreçte Cemâat-i İslâmî*. İstanbul: Şiar Yayınları, 2019.
- Yağır Ahmetoğlu, Gülşen. "Pakistan'da Cemâat-i İslâmî Algısı (İslâmâbâd Örneği)." *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/2 (Aralık 2022), 548-579.
- Yağır Ahmetoğlu, Gülşen - Bağlıoğlu, Ahmet. "Cemâat-i İslâmî'de Siyaset Üzerine Yapılan Mülâhazaların Mevdûdî Perspektifinden İncelenmesi." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2021), 105-130.